

Pim Kooij

De burger in een sociaal-historische context

Sociale geschiedenis en cultuurgeschiedenis

De cultuurgeschiedenis, en dus ook de geschiedenis van de politieke cultuur, zitten in de lift.¹ Sinds de jaren 1990 hebben zij een populariteit verworven die in de jaren 1970 aan de economische en vooral de sociale geschiedenis was voorbehouden. Soms wordt wel gesteld dat de cultuurgeschiedenis vooral een tegenkracht vormt voor de sociale geschiedenis, die is verzand in gepiepteuter op de vierkante centimeter en vooral in tabellen en modellen.

Dat vind ik onzin. Het wordt door de historiografie ook niet bevestigd. De meeste zaken die op het ogenblik geacht worden tot het domein van de cultuurgeschiedenis te behoren, zijn ooit als sociale geschiedenis betiteld. Niet voor niets heeft een van de pioniers van de sociale geschiedenis, G.M. Trevelyan, dit vak omschreven als 'the history of a people with the politics left out'. En de *histoire totale* van de Ecole des Annales, die door het centraal stellen van de mensen in de eerste plaats sociale geschiedenis was, omvatte ook mentaliteiten en collectieve beeldvorming. Op dat terrein is door sociaal-historici pioniersarbeid verricht.

Moeten we nu stellen dat de fakkel wat de mentaliteitsgeschiedenis betreft door de cultuurhistorici is overgenomen, omdat men binnen de sociale geschiedenis niet verder kwam? Ik denk het niet. Naar mijn mening is de opkomst van de cultuurgeschiedenis en de geschiedenis van de politieke cultuur te betitelen als de tweede fase van de socialisering van de geschiedenis.

De eerste fase hiervan vond plaats rond 1900 onder invloed van de Engelse Fabians en de Duitse historische school. Zij zetten de arbeiders en ook de middengroepen op de kaart als een reactie op de topgerichte politiek-institutionele geschiedschrijving. Als gevolg hiervan socialiseerde de geschiedschrijving. Niet alleen kwam de economische en sociale geschie-

1 Deze tekst is een licht aangepaste versie van mijn voordracht op de studiemiddag naar aanleiding van Remieg Aerts en Henk te Velde ed., *De stijl van de burger* op 16 november 1998.

denis als een nieuw specialisme tot ontwikkeling, maar mede als gevolg hiervan kreeg ook de gewone politiek-institutionele geschiedenis meer aandacht voor wat toen het gewone volk genoemd werd. Met name de geschiedschrijving van de arbeidersbeweging werd geïncorporeerd.

Economische en sociale geschiedenis zou hiermee als specialisme overbodig geworden zijn, ware het niet dat deze specialisatie door sterk te gaan leunen op de economie en de sociologie transformeerde in een modelmatige, kwantitatieve wetenschap. De methodologie daarvan heeft de gewone historici nooit aangesproken, maar wel een aantal van de items die binnen de historische economie en vooral de historische sociologie zijn ontwikkeld. Elitestudies is zo'n voorbeeld, en nu dus de burgerij. Dit is wat ik als de tweede socialisatiefase zou willen aanduiden.

Ik maak deze kleine historiografische excursie niet om deze onderwerpen opnieuw te claimen voor de economische en sociale geschiedenis, maar wel om aan te geven dat er al heel lang een wezenlijke interesse binnen dit vakgebied voor dergelijke onderwerpen bestaat. Binnen de economische en sociale geschiedenis liggen ze in het verlengde van de bestudering van de sociale ongelijkheid. Binnen de gewone geschiedenis in het verlengde van de politieke geschiedenis en de geschiedenis van idee en ideologie met hun verschillende methodologieën. Aan de ene kant dus Marx en Weber, aan de andere kant Huizinga. Aan de ene kant representativiteit, aan de andere kant representatie.

Vastgesteld kan dus worden dat zowel vanuit de door de sociologie vormgegeven sociale geschiedenis als vanuit de door de 'gewone' geschiedenis geïnspireerde cultuurgeschiedenis belangstelling bestaat voor de burgerij en dus ook de stijl van de burger. Nu kunnen we vervolgens twee dingen gaan doen. De eerste mogelijkheid is de verschillen tussen beide benaderingen te accentueren ten einde het eigen gelijk te bereiken. In mijn geval dus dat van de sociale geschiedenis. Dat zal me in dit gezelschap niet lukken, maar ik ben er ook niet op uit.

Zinvoller lijkt me de tweede benadering: na te gaan welke elementen uit de cultuurgeschiedenis c.q. de geschiedenis van de politieke cultuur een meerwaarde kunnen leveren aan de sociaalhistorische benadering en vice versa. Dat is mijn insteek hier en met die optiek heb ik de bundel *De stijl van de burger* gelezen. Mijn interventie zal zich richten op drie aspecten: 1. Wie is de burger? 2. Hoe manifesteert de burger zich: wat is zijn stijl? 3. De stad en de burger. Dit laatste element is toegevoegd omdat mij is gevraagd de problematiek niet alleen te benaderen vanuit de sociale geschiedenis maar ook vanuit de stadsgeschiedenis.

Wie is de burger?

In diverse hoofdstukken van het boek *De stijl van de burger* wordt voor verschillende periodes de vraag gesteld wie nu eigenlijk tot de burgerij behoorde. Het meest expliciet gebeurt dat voor de negentiende eeuw, met name in de inleiding en in de bijdrage van Josine Blok.² In beide gevallen wordt de vraag gesteld of burgerij congrueerde met een stand, waarbij gerefereerd wordt aan de stratificatiestudies, die voor een aantal Nederlandse steden gemaakt zijn.

In beide gevallen komt men er niet uit. Josine Blok loopt wat vast in een karakterisering van een streng standsonderscheid, een onderscheid dat door Aerts en Te Velde in hun inleiding ook wel wordt benadrukt, maar waarvan zij zeggen dat voor het onderzoek naar burgerlijke cultuur een sociale laag niet voldoet, omdat in de negentiende eeuw de burgerlijke idealen door ten minste de grote en de kleine burgerij gedeeld werden en misschien ook wel door de bovenlaag van de arbeiders.³

Dat is een belangrijke constatering, die als deze waar is of althans plausibel, naar mijn idee sociaalhistorisch bezien nogal wat consequenties heeft. Als het burgerlijk ideaal dwars door de standsgrenzen heen liep, hoe verhiel zich dat dan tot het strenge standsonderscheid dat in de negentiende eeuw bestond? Sociaalhistorisch onderzoek heeft uitgewezen dat er een grote standsbewustheid was. De mensen hadden een nauwkeurige radar voor wie wel en wie niet tot hun soort mensen behoorde. Connubium en convivium waren heel strikt bepaald. Waarom heeft het burgerlijk ideaal deze strenge grenzen niet permeabel gemaakt of althans minder rigide? Dat is des te verbazingwekkender omdat er een mobiliserende werking van dit burgerlijk ideaal uit moest gaan, zoals de bijdrage van Wyger Velema benadrukt.⁴ Later bij de verzuiling heeft een op verschillende standen gerichte ideologie wel deze uitwerking gehad. Waarom dan niet het burger-concept?

Ik denk dat ik het antwoord wel weet. Het is te gemakkelijk om het burgerlijk ideaal vast te maken aan een paar opinieleiders als Jacob Cats of

2 Henk te Velde en Remieg Aerts, 'Inleiding', in: idem ed., *De stijl van de burger. Over Nederlandse burgerlijke cultuur vanaf de middeleeuwen* (Kampen 1998) 9-27. Josine Blok, 'Hemelse rozen door 't wereldse leven. Sekse en de Nederlandse burgerij in de negentiende eeuw', in: ibidem, 123-156.

3 Te Velde en Aerts, 'Inleiding', 23.

4 Wyger Velema, 'Beschaafde republikeinen. Burgers in de achttiende eeuw', in: ibidem, 80-99.

Justus van Effen.⁵ Het kan niet anders dan dat het een sociaal gedifferentieerd ideaal is geweest. In ieder geval is er een productief en een consumptief element aan te onderscheiden. Er zijn groepen geweest die formuleerden, nationaal of lokaal, en er zijn groepen geweest die zich conformeerden, waarbij zij uiteenlopende motieven hanteerden.

Het zou mij, als sociaal historicus, wel goed uitkomen als het burgerlijk ideaal, of de burgerlijke idealen, wat duidelijker standgebonden waren dan de inleiders doen voorkomen. Dan zou het concept namelijk ook gebruikt kunnen worden om standen te definiëren. Eén van de grote problemen van de sociale stratificaties is namelijk dat het voornamelijk constructies achteraf zijn, waar heel moeilijk eigentijdse elementen in ingepast kunnen worden. Beroepen en inkomens zijn de voornaamste criteria die sociaal historici gebruiken. Daar kun je overigens een heel eind mee komen. Connubium is daarmee vrij goed te analyseren en met behulp van de bevolkingsregisters kan daar ook een onderscheid tussen gevestigden en nieuwkomers bij gemaakt worden. Maar de essentie van het standsbewustzijn, het zelfbeeld en het beeld dat men van anderen had, is alleen voor een paar individuen, via dagboeken, bewaard gebleven. We behelpen ons wat met Nicolaas Beets en Multatuli, omdat die aardige eigentijdse analyses hebben gegeven, maar om hun observaties representatief te verklaren voor de hele natie, gaat de meeste sociaal-historici veel te ver.

Daarom zou het mooi zijn als het begrip burgerlijke cultuur in immateriële en in materiële zin verder geoperationaliseerd zou kunnen worden. Zijn mensen die de verzamelde werken van Cats in huis hebben burgerlijk? Of leden van 't Nut? En mensen met een open haard? Ik chargeer natuurlijk maar bedoel hier mee aan te geven dat burgerlijke cultuur sociaal nog veel te zwak is gedefinieerd om het onderzoek naar sociale ongelijkheid verder vorm te geven. Als dat wel zou lukken zou dat een grote stap vooruit zijn. Misschien zou dat het debat over de sociale ongelijkheid wel obsoleet maken. Immers als burgerlijkheid een zo sterk de maatschappij vormgevend element is geweest, dan heeft het minder zin om binnen de sociale geschiedenis nog zo zwaar aan standen en klassen te hechten. Yme Kuiper heeft op die nieuwe aanpak al vast een voorschot genomen door te spreken van aristocratische burgerij.⁶ Maar daar ben ik nog niet aan toe.

5 Vgl. Joost Kloek, 'Burgerdeugd of burgermansdeugd? Het beeld van Jacob Cats als nationaal zedenmeester', in: *ibidem*, 100-122.

6 Yme Kuiper, 'Aristocraten contra burgers. Couperus' *Boeken der kleine zielen* en het beschavingsdefensief rond 1900', in: *ibidem*, 186-217.

Misschien dat het kringenmodel dat in de inleiding wordt gegeven, nog wat meer zicht op de burgerij kan geven. Het is ontegenzegglijk zo dat kringen en coterieën in de negentiende eeuw en ook in de eeuwen daarvoor, een realiteit waren. Ze waren sterk gesloten maar helemaal potdicht zaten ze niet en het gebeurde dan ook geregeld, Couperus laat het in de bundel via Yme Kuiper weten, dat er lieden in terecht kwamen die er eigenlijk niet in thuis hoorden.

Op lokaal niveau zijn deze kringen heel goed zichtbaar te maken. Zelfs de figuratiesociologie van Norbert Elias kan in dit verband een functie hebben. Het zou interessant zijn om te proberen om dit soort kringen, misschien kunnen we ze heel actueel ook wel netwerken noemen, systematisch te bestuderen. Maarten Duijvendak is daar al heel ver mee gekomen in zijn dissertatie *Rooms, rijk of regentesk* (1990). Kringen zijn veel beter dan individuen als burgerlijk te typeren. En er zullen ongetwijfeld ook niet burgerlijke kringen geweest zijn. Ook zullen sommige mensen tot geen enkele kring behoord hebben. In de meeste lokale geschiedenissen is weinig aandacht voor dit fenomeen. En in de cultuurgeschiedenis worden meestal afzonderlijke kringen belicht, vrij los van de lokale context. Wellicht ligt hier een mogelijkheid voor sociaal-historici en cultuurhistorici om samen verder te komen.

De stijl van de burger

Een van de grote problemen waar de auteurs van *De stijl van de burger* mee geconfronteerd worden, is dat burgerlijk meerdimensionaal gedefinieerd moet worden: juridisch, sociaal en politiek. Dat geeft altijd fricties want het is vrijwel onmogelijk om goed aan te geven hoe die drie dimensies zich ten opzichte van elkaar verhouden. Wij kennen dat probleem in de sociale geschiedenis ook, met name met betrekking tot de ongelijkheidstheorie van Max Weber, die de sociale ongelijkheid een sociale, een economische en een politieke dimensie geeft. Dit is heel moeilijk te operationaliseren en in de praktijk komt het er op neer dat in het onderzoek maar één van de dimensies aandacht krijgt. Bij de ongelijkheidstheorie van Weber is dat meestal de sociale dimensie met kenmerken als prestige en levensstijl. In het voorgaande heb ik het daar al over gehad toen ik probeerde door te dringen naar de burger als groep. In dit compartiment van mijn verhaal kom ik daar nogmaals op terug maar dan niet vanuit de invalshoek van een anachronistische reconstructie van de burgerij maar vanuit de vraag hoe de

burgerlijke stijl werd uitgedragen. Hoe herkende men de burger?

Hoe herkent men de burger? Catrien Santing heeft zich in haar bijdrage die vraag gesteld maar gaat dan al snel over naar een verhaal over de organisatie van blijde inkomsten, waarin het antwoord op die vraag niet meer relevant is.⁷ Verder komt dit punt in de bundel eigenlijk niet zo aan de orde.

Toch lijkt me dit een belangrijke vraag. De burger was immers de draager van een ideaal en dit ideaal moest uitgedragen worden. Tegenwoordig bieden de media vele mogelijkheden om dit te doen maar tot de komst van de radio was het geschrift de enige mogelijkheid om velen te bereiken maar dat moeten er altijd minder geweest zijn dan men wilde. Daarom was het zaak om tevens in het openbare domein als burger herkenbaar te zijn. Daar waren vele mogelijkheden voor. Je kon je portret laten verspreiden, in de vorm van een schilderij of in druk zoals aan het eind van de negentiende eeuw gebeurde. Je kon je als burger kleden, als burger wonen, als burger op straat lopen, als burger figureren in stedelijke rituelen, of daar kennis van nemen. Maar hoe precies een mentaliteit verbonden werd met uiterlijk vertoon, daar weten we haast nog niets van.

Ook het onderzoek naar de materiële cultuur, waarin de term burgerlijk veelvuldig gebruikt wordt, is in de eerste plaats naar binnen toe gericht, naar de privésfeer. Dat komt natuurlijk door het specifieke brongebruik. Het onderzoek naar materiële cultuur is vrijwel uitsluitend gebaseerd op boedelinventarissen en die hebben per definitie een individueel en privé-karakter. Aan deze bronnen en de analyse daarvan danken we de associatie van burgerlijk met huiselijkheid en gezelligheid. Maar ze slaan dan wel op de kring van het gezin en die kring is een heel andere dan de kringen waar Aerts en Te Velde in hun inleiding over spreken. Soms lijken ze zelfs haaks op elkaar te staan. Dat gebeurt wanneer huiselijkheid wordt getypeerd als een zich afsluiten van de boze of hectische of ingewikkelde buitenwereld. Dan wordt de privé-burgerlijkheid zelfs een vorm van escapisme waarmee men zich aan zijn verantwoordelijkheden als burger onttrekt.

Wanneer materiële cultuur wordt bestudeerd in het kader van de stijl van de burger zal het dus nodig zijn om meer dan thans gebeurt boedelinventarissen te screenen op signalen van openbaar en privé. Kleding lijkt me in dit verband een belangrijke signaalfunctie te hebben gehad, maar een probleem daarbij is dat deze in boedelinventarissen maar globaal wordt

7 Catrien Santing, 'Tegen ledigheid en potverteren. De habitus van de laatmiddeleeuwse stadsburger', in: *ibidem*, 28-59.

aangeduid, zoals een diepgaand onderzoek naar de Groninger dracht heeft aangetoond.⁸ Er zal in dit verband dus meer met beeldmateriaal gewerkt moeten worden.

Nu we het toch over kleding hebben, de stijl van de burger bevat daarover een intrigerende observatie. Ik doel hier op de bijdrage van Wyger Velema die Justus van Effen te keer laat gaan tegen de saletjonkers of hofpoppen, die meer met hun uiterlijk bezig waren dan met het gemenebest. Is hier nu zo'n vorm van escape in de privésfeer waarneembaar of was er meer aan de hand? Ik denk het laatste en dat brengt me op het belang van het onderscheiden van generaties binnen de burgerij. Burgerlijke idealen werden niet braaf overgedragen van vader op zoon en van moeder op dochter. Het generatieconflict van de jaren 1960, waar de bijdrage van Wessel Krul onder meer over gaat,⁹ was niet het eerste generatieconflict in de geschiedenis. Sociaalhistorische en antropologisch-historische studies van onder meer Darnton en Tilly, en in Nederland van Pieter Spierenburg, Gerard Rooijackers en Vincent Sleebe laten zien hoe nieuwe generaties voortdurend de normen en waarden van hun ouders ter discussie stelden.¹⁰ In dat onderzoek komt men steeds uit bij charivari. Dat weten we nu wel. Het zou goed zijn om ook de stijl van de burger in die analyse te betrekken.

Tussen De Beaufort en Justus van Effen zit een aantal generaties en met het verschijnen van elke nieuwe generatie vond er modificatie van denkbeelden en idealen plaats, zowel micro gezien binnen het gezin, als macro binnen de hele samenleving. Juist uit de jaren 1960 weten we dat mentaliteitsverandering gepaard ging met een andere wijze van zich presenteren in het openbaar, via kleding maar ook via collectieve actie. Het inzoomen op dit uiterlijk vertoon kan ons dichterbij brengen bij de kringen waar deze vernieuwing plaatsvond, alsmede bij de inhoudelijke aspecten

8 Lies Ast-Boiten, Joop Boot-van der Vlis ed., *De Groninger dracht: kleding en sieraden in de 18e en 19e eeuw. Taal van een samenleving in verandering* (Groningen/Bedum 1997).

9 Wessel Krul, 'De burger en de kunstenaar. Nederland in de jaren 1960', in: Aerts en Te Velde ed., *De stijl van de burger* (Kampen 1998) 246-271.

10 Robert Darnton, *The great cat massacre and other episodes in French cultural history* (New York 1984); Louise Tilly en Charles Tilly, *Class conflict and collective action* (Londen 1981); Pieter Spierenburg, *De verbroken betovering. Mentaliteitsgeschiedenis van preïndustrieel Europa* (Hilversum 1988); Gerard Rooijackers, *Rituele repertoires. Volkscultuur in oostelijk Noord-Brabant 1559-1853* (Nijmegen 1994); Vincent Sleebe, *In termen van fatsoen. Sociale controle in het Groningse kleigebied* (Groningen 1994).

van die veranderingen. Het is wel wat meer werk dan het confronteren van denkbeelden aan het eind en het begin van een periode, zoals Velema doet, maar het brengt wel de nuances die kenmerkend zijn voor de voortgang van het onderzoek binnen een bepaald domein.

Hoe herkent men de burger, heb ik me zoëven afgevraagd. Die vraag heeft een anachronistische en een eigentijdse dimensie. In het laatste geval kunnen we ons ook afvragen, hoe herkenden de burgers elkaar. Door cultuurhistorici wordt voor het beantwoorden van dit soort vragen al heel gauw verwezen naar Johan Huizinga. Dat gebeurt althans in de onderhavige bundel. Toch vind ik dat Huizinga in deze geen goede gids is. Wanneer je als sociaal historicus Huizinga leest, word je voortdurend getroffen door diens gebrek aan inzicht in sociale verhoudingen, in zijn eigen tijd maar ook in het verleden. Wanneer Huizinga de eigentijdse samenleving duidt, kijkt hij niet direct naar buiten maar achterom door een spionnetje. Het heden wordt geprojecteerd op het verleden en vervolgens gemodificeerd en vol historische waardeoordelen uit het verleden teruggehaald. Wat dat betreft kan de titel van Wessel Kruls dissertatie, *Historicus tegen de tijd* (1990), niet treffender gekozen zijn. Voor zijn observaties van het verleden lijkt wel hetzelfde te gelden. Bovendien zoekt hij niet naar mensen in het verleden, de primaire preoccupatie van sociaal-historici, maar naar een tijdgeest die als het ware boven de mensen zweeft en die is dan, ik gaf het hiervoor aan, altijd bijgekleurd met observaties uit andere perioden.

Daar kunnen wij als sociaal-historici niet zoveel mee beginnen en ik ben bang dat zo lang Huizinga het onderzoek naar de stijl van de burger vormgeeft er een kloof tussen sociale geschiedenis en cultuurgeschiedenis zal blijven bestaan. Moeten we het niet eens met Max Weber proberen? Naar mijn idee wist Weber veel beter een verbinding tussen heden en verleden te leggen dan Huizinga omdat hij een scherp oog had voor datgene wat mensen primair bezighield, wat hen bond en wat hen scheidde. Weber is er in geslaagd om de burger een economische een sociale en een politieke dimensie te geven en deze onderling te verbinden. Bovendien heeft Weber expliciet geschreven over de burgerij en over de stedelijke samenleving, twee elementen die toch in *De stijl van de burger* centraal staan. En verder hield hij zich, zoals we al hebben gezien, bezig met de levensstijl van de burger.

Welke bouwstenen levert Weber nu precies voor verder onderzoek naar de stijl van de burger? We zouden op de Weber-these kunnen wijzen, waarin de relatie tussen economisch succes en zelfbewustzijn wordt gelegd, waarin tevens een omgaan met christelijke waarden is besloten. Maar dat is wellicht

wat te afgezaagd, hoewel het niet onbelangrijk is.

Ik zou twee andere elementen willen noemen: zijn concepten van participatie en van sociale sluiting. Het begrip participatie zoals Weber dat voorstelt, is een heel bruikbare categorie. Hij gebruikt dat in de politieke sfeer om betrokkenheid bij het bestuur aan te geven. Het sluit in dit opzicht naadloos aan bij de politieke connotatie die Wyger Velema aan het begrip burgerlijk hecht. Interessant is daarbij dat Weber het begrip uitwerkt in relatie met de middeleeuwse en vroegmoderne stad, zodat het ook in de periode vóór de achttiende eeuw bruikbaar lijkt. Het begrip staat bij hem zo centraal dat Harry Jansen in zijn dissertatie *De constructie van het stadsverleden* (1991) voorstelt de analyse van steden rond dit begrip te centreren. Daar voel ik overigens niets voor, want dit leidt bij Jansen tot een typologie van de stad als een gesloten systeem zonder relaties met de buitenwereld, maar dat terzijde.

Daarnaast is er het Weberiaanse begrip sociale sluiting, dat hij gebruikt in het kader van zijn karakterisering van de burgerij. Hij behandelt in dit verband de mechanismen die sociale groepen ontwikkelen om zich van andere groepen te onderscheiden of ook wel af te bakenen. Dat is een bruikbare categorie om meer zicht te krijgen op de kringen en coterieën die hiervoor al aan de orde zijn geweest. Beide begrippen zijn in de stadsgeschiedenis meermalen gebruikt om om een groep die we burgerij kunnen noemen te karakteriseren. Een geslaagd en vroeg voorbeeld levert Asa Briggs in zijn *Victorian Cities* (1963). In het verlengde van zijn karakterisering legt hij het begrip civic pride, burgertrots of burgerlijk zelfbewustzijn, dat in latere studies vaak gebruikt is om stedelijke identiteiten te definiëren.

De stad en de burger

Zo zijn we als vanzelf aangekomen bij het derde deel van het drieluik dat ik hier presenteer: de stad en de burger. Voor alle mensen die aan de bundel hebben bijgedragen is het vanzelfsprekend dat de burgerlijke cultuur een stadscultuur is, dat de stijl van de burger vooral, of misschien zelfs wel uitsluitend, in een stedelijke context is te duiden.

Ik ben daar echter niet zo zeker van. De burger als lid van de politieke gemeenschap is ook in dorpen terug te vinden. Misschien nog wel duidelijker dan in de stad, omdat hun functioneren op het platteland niet werd versluierd door allerlei stedelijk lawaai. In 1993 hebben wij met zeven auteurs *Dorp naast een stad* geschreven, een boek over het dorp Hoogkerk. Ik

heb daarin het hoofdstuk over de politiek geschreven. Als ik toen al over het verhaal van Wyger Velema had kunnen beschikken zou ik, trefzekerder dan ik het toen heb kunnen doen, beschreven hebben hoe een kring van boeren in het begin van de negentiende eeuw hun verantwoordelijkheid voor de publieke zaak en hun missie om deze vorm te geven hebben uitgedragen. Zij deden dat samen met een aantal ondernemers en vertegenwoordigers van vrije beroepen die zij tot hun kring rekenden. En hun denkbeelden werden voortdurend geïjkt op bijeenkomsten van 't Nut en van andere genootschappen. Het was absoluut niet zo dat zij daarbij een soort afspiegeling vertoonden van de situatie in de nabijgelegen stad Groningen. De thema's aan de hand waarvan ze hun ideeën formuleerden waren daar te verschillend en ook te agrarisch voor.¹¹

Het is ook niet zo dat deze burgerlijke profilering typisch Gronings was, inherent aan grote boeren. Ook in Zeeland en Zuid-Holland eilanden is dit waargenomen, bij voorbeeld door D.J. Noordam in zijn *Leven in Maasland* (1986). In de lokale verzuilingsstudies, die in het kader van het onderzoeksproject van Hans Blom zijn vervaardigd en die zich vooral op kleine steden en plattelandsgemeenten richten, komen we dit element eveneens tegen. En ook als we de argumentatie voeren langs de lijn van de materiële cultuur, en dus van de politieke naar de culturele dimensie overstappen, vinden we op het platteland kenmerken van burgerlijkheid terug. Voor Groningen is dat door Anton Schuurman in zijn *Materiële cultuur en levensstijl* (1989) al aangetoond, maar anders dan *De stijl van de burger* suggereert, was Groningen daarin geen uitzondering. In Wageningen hebben Paul Brusse en Johan Kamermans onderzoek verricht naar respectievelijk de Over-Betuwe 1650-1850 en de Krimpenerwaard tijdens het Ancien Regime.¹² Beide studies richten zich, zij het niet uitsluitend, op de materiële cultuur en traceren in de plattelandssamenleving vele artefacten die geassocieerd kunnen worden met een burgerlijke levensstijl.

11 Dit thema is sindsdien voorbeeldig uitgewerkt in de dissertatie van IJ. Botke, *Boer en heer 'De Groninger boer' 1760-1960* (Assen 2002). In het thans (2007) in Wageningen lopende NWO project 'Democratisation and modernisation in the Dutch countryside 1840-1920' worden deze elementen door A. Schuurman c.s. onderzocht voor Oost-Nederland waarbij de 'verburgerlijking' van het platteland in een breed moderniseringsperspectief wordt geplaatst.

12 Verschenen als Paul Brusse, *Overleven door ondernemen. De agrarische geschiedenis van de Over-Betuwe 1650-1850*. A.A.G. Bijdragen 38 (Wageningen 1999) en Johan A. Kamermans, *Materiële cultuur in de Krimpenerwaard in de zeventiende en achttiende eeuw. Ontwikkeling en diversiteit*. A.A.G. Bijdragen 39 (Wageningen 1999).

Toch ben ik het met Aerts en Te Velde wel eens dat het empirisch onderzoek naar de stijl van de burger de meeste perspectieven biedt in een stedelijke omgeving. Maar dan moet die stedelijke omgeving, met haar specifieke lokale kenmerken, wel een actieve variabele vormen in het onderzoek. Haarlem bij voorbeeld was Groningen niet. Het had een andere economische structuur, een andere sociale structuur en een andere politieke cultuur die voor een belangrijk deel werd vormgegeven door een andere perceptie over het figureren van de stad binnen een groter verband. In feite stel ik hier, net zoals Gabrielle Dorren dat in de bundel doet, een bottom up benadering voor, omdat de top down aanpak, die de rest van de bundel kenmerkt nu de grens van haar mogelijkheden bereikt heeft en allereerst een lokale voeding nodig heeft om verder ontwikkeld te kunnen worden.

Gabrielle Dorren lijkt wat pessimistisch over de mogelijkheden van dit lokale onderzoek, getuige haar laatste zin: ‘de “goede gemeente” van eerzamen zou slechts als groep zijn af te bakenen, indien we de door de zeventiende eeuwse gemeenschap gehanteerde criteria precies kenden.’¹³ Maar ondertussen heeft zij in haar bijdrage een aantal van die criteria glashelder neergezet. Ik denk dat juist op dit lokale terrein een samenwerking tussen sociaal-historici met hun radar voor nuances in groepsvorming, groepsprocessen en groepsculturen en historici op het terrein van de geschiedenis van de cultuur en de politieke cultuur met hun radar voor de intrinsieke waarde van ideeën en mentaliteiten, de contouren van de burgerij verder kan aanscherpen.

Slot

Als afsluiting van mijn verhaal wil ik naast Weber nog een klassiek socioloog introduceren, die een belangrijke rol zou kunnen spelen in het onderzoek naar burgerij en verburgerlijking. Dat is Emile Durkheim. Hij heeft het begrip sociale cohesie geformuleerd, te omschrijven als elementen die de duurzaamheid en interne samenhang van een samenleving bepalen. Het is niet verwonderlijk dat dit begrip in de huidige sociologie weer een centrale rol speelt nu pessimisten de maatschappij uiteen zien vallen in een conglomeraat van groepen en groeperingen met vaak conflictuerende normen en waarden (of zelfs in anomie, normloosheid in de zin van Durkheim) die tot grote sociale spanningen leiden en die individuen hun houvast doen verliezen.

13 Gabrielle Dorren, ‘De eerzamen. Zeventiende-eeuws burgerschap in Haarlem’, in: Aerts en Te Velde ed., *De stijl van de burger* (Kampen 1998) 60-79, aldaar 79.

Burgerlijke idealen zijn heel goed te beschouwen als een programma voor sociale cohesie en ik ben er van overtuigd dat ze ook die functie hebben gehad. In iedere periode van de geschiedenis hebben zich in iedere lokale samenleving vrij plotselinge wisselingen van de wacht voorgedaan die zo'n lokale samenleving op zijn grondvesten deden schudden. U kunt ze allemaal wel verzinnen: ruzie met een feodale heer die dan het veld moest ruimen, een overgang van Spaans naar Staats, de intocht van de Fransen en hun vertrek, de vorming van een Koninkrijk en de halvering daarvan, een Duitse bezetting gevolgd door een bevrijding. En nu noem ik alleen nog maar de meest pregnante in de politieke sfeer. Een pestepidemie, een overstroming of een grote brand zijn ook van die evenementen, of een hongeroproer of een grote staking.

Wil er dan niet een maatschappelijke desintegratie ontstaan, dan is het noodzakelijk dat een groep het hoofd koel houdt en er voor zorgt dat de samenleving, de maatschappij in stand blijft. Het concept van burgerlijkheid, met name in zijn politieke dimensie kan dan richtinggevend zijn voor het handelen van die groep.¹⁴ Het lijkt me dat het dat ook geweest is. In 1813, bij voorbeeld, zijn er zowel op nationaal als op lokaal niveau groepen geweest die hun burgerlijke verantwoordelijkheid hebben genomen en die voor de continuïteit niet alleen van het bestuur maar ook van de samenleving hebben gezorgd. Zij steunden daarbij op hun burgerlijke idealen maar waren tevens gedwongen deze idealen te herformuleren in het kader van de gewijzigde omstandigheden. Want er moest ook voortdurend voor gezorgd worden dat de zeggingskracht van de burgerlijke ideologie voor grote groepen in de samenleving bleef bestaan. Voortdurend dreigden immers de anarchie en de barbarij. Een samenleving, een maatschappij in de letterlijke zin van het woord was nooit vanzelfsprekend maar moest voortdurend gepropageerd en bevestigd worden. En naarmate de samenleving complexer en mobieler werd, veranderden de attenderingsrepertoires en was er bij voorbeeld een beschavingsoffensief nodig. Misschien moeten we die groepen die streefden naar sociale cohesie en daarvoor een politiek verantwoordelijkheidsgevoel ontwikkelde maar burgerij noemen en hun normen en waarden en de wijze waarop zij zich presenteerden in de samenleving, de stijl van de burger.

14 Voor deze politieke dimensie is ook wel de aanduiding burgerschap gebruikt, maar wanneer we er, zoals hier, vanuit gaan dat een politieke rol sterk verbonden is met sociale en culturele activiteiten, zoals het fungeren als opinieleiders, is de term burgerlijk, zowel subjectief als adjectief bedoeld, adequater.